

PYROTECHNOLOGICKÉ OBJEKTY NA PARCELE Č. 1149/3 PŘI KOPEČNÉ ULICI V BRNĚ

Michala Příbylová, Antonín Zůbek

Příspěvek referuje o nálezu čtyř relikvů pyrotechnologických objektů, které byly dokumentovány při záchranném archeologickém výzkumu parcely č. 1149/3 při Kopečné ulici v Brně, jenž se realizoval v letech 2013 a 2014. Parcela byla součástí předměstské osady, jejíž obyvatelé byli ve středověku označováni v písemných pramenech jako „chudí pod Puhlíkem“.

Klíčová slova: pyrotechnologická zařízení – středověk – novověk – Brno – předměstí – archeologický výzkum

PYROTECHNOLOGICAL OBJECTS ON PARCEL NO. 1149/3 AT THE KOPECNA STREET IN BRNO

The contribution refers to the discovery of four relics of pyrotechnological devices, which were documented during the rescue archaeological excavation on the parcel No. 1149/3 at the Kopečna street in Brno, which took place in the years 2013 and 2014. The parcel was part of a peripheral village, the inhabitants of which were referred to as „the poor under Puhlik“ in medieval times.

Key Words: pyrotechnological devices – middle ages – modern period – Brno – periphery – archaeological excavation

HISTORICKÝ ÚVOD

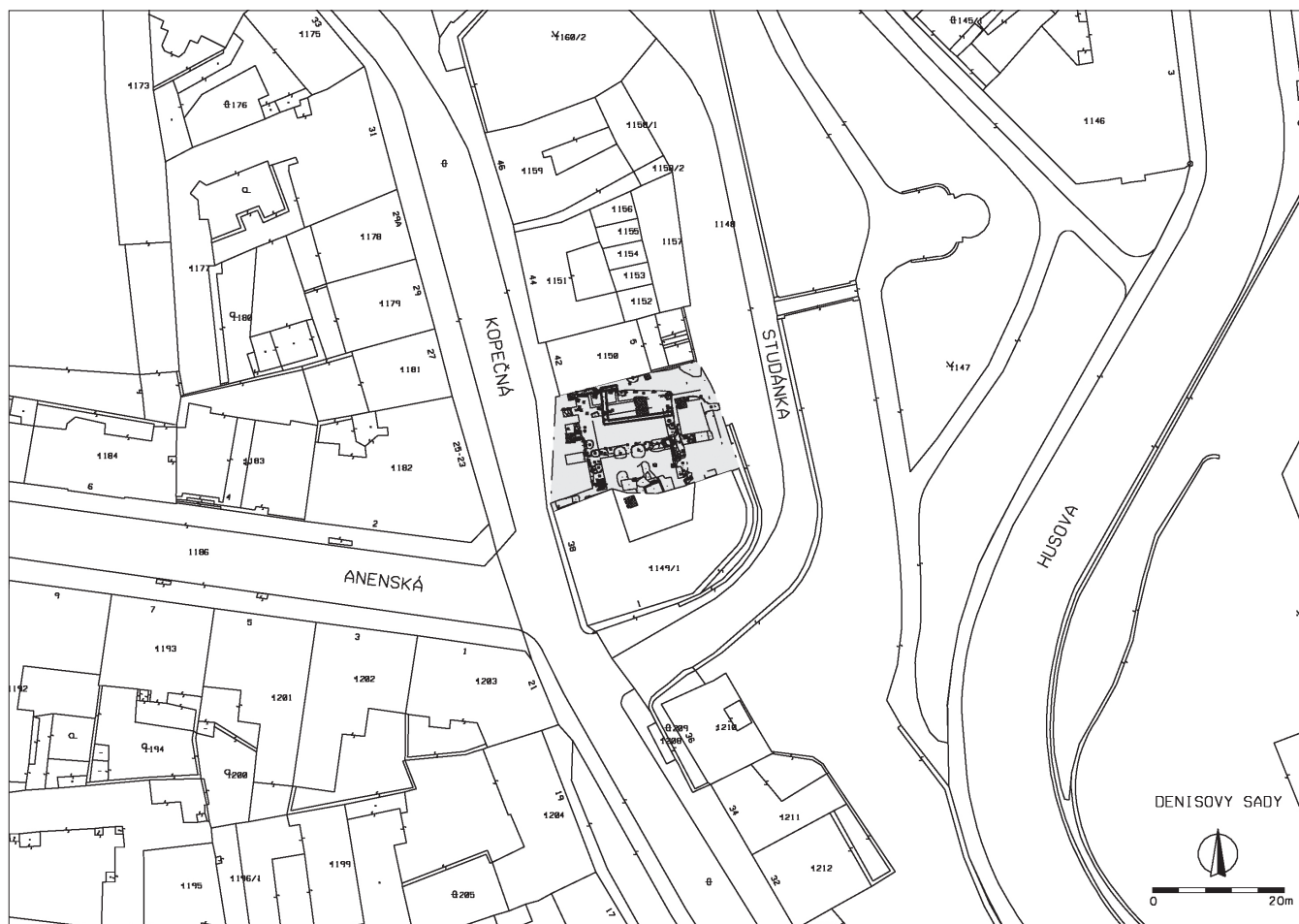
Parcela č. 1149/3 dnes náleží ke katastrálnímu území Staré Brno. Je součástí domovního bloku, který je sevřen ulicemi Kopečná a Studánka. Parcela je vázána na východní linii Kopečné ulice v její střední části. Místo se nachází při západním úpatí skalního ostrohu Petrova a na mírně vyznívajícím svahu, který se táhne od Pekařské ulice směrem k jihu k někdejšímu Svrateckému náhonu (dnes Vodní ulice).

Již v období středověku bylo území zapojeno do sídelní struktury, která se utvářela v nejbližším okolí královského města Brna (ke vzniku a nejstarší historii města obecně naposledy Jan 2013). Tvořila ji předměstí, která spadala pod jurisdikci města a vůči městu byla zpoplatněna daněmi, a několik dalších osad a sídel, která měla rozličný status. Vlastní předměstí utvářela víceméně souvislý prstenec, který bezprostředně obepínal obvod města vymezený fortifikačním pásem. Rozvíjela se v podstatě souběžně s vnitřním městem již od první poloviny 13. století. V některých případech lze uvažovat o zapojení starších (předlokačních) osad. Struktura a územní rozsah historických předměstí se z velké části stabilizovaly ve 14. století.

Do prostoru pod Petrovem, jehož součástí je i dnešní parcela č. 1149/3, lze umístit příbytky specifické skupiny obyvatel předměstí, která je

označována v písemných pramenech jako „chudí pod Puhlíkem“. Termínem „Puhlík“ se ve středověku rozuměl výběžek Petrova v místě dnešních Denisových sadů (dříve také Františkov). V berním rejstříku z roku 1348 jsou „chudí pod Puhlíkem“ uvedeni neúplně jako poslední skupina poplatníků hned za poplatníky z předměstské části „před branou Brněnskou“ (*ante portam Brunnensem*), která byla součástí čtvrté předměstské čtvrti (*Quartum quartale extra civitatem*). Její obyvatelé osídlili horní části Pekařské ulice a prostor dnešního Šilingrova náměstí. Rejstřík z roku 1365 uvádí v osadě pod Puhlíkem asi 21 domků chudiny, jejíž příslušníci se živil jako dělníci, nosiči apod. (Jan 2013, 597; Vičar 1966, 234).

Lze předpokládat, že osídlení pod Petrovem bylo vázáno na komunikaci, která prostorem od středověku procházela. Pod východním úpatím Provaznického vršku (Lochenbergu – dnes přibližně Kopečná 43) se odkláněla od Pekařské ulice a přibližně v průběhu dnešní Kopečné ulice směřovala ke Svrateckému náhonu. V 18. století je označována jako Malá Pekařská (*Kleine Bäckergasse*), nynější název se objevil až v roce 1867 v německé podobě *Berggasse*. Český ekvivalent přišel až s rokem 1918 (*Flodrová 1997, 119*).

Obr. 1: Poloha zkoumané parcely. Vyznačeno šedě

ARCHEOLOGICKÝ VÝZKUM

Celá plocha parcely č. 1149/3 byla zkoumána při záchranném archeologickém výzkumu na přelomu let 2013 a 2014, který byl vyvolán novostavbou bytového domu (Obr. 1). Výzkum realizovala společnost Archaia Brno, o.p.s. na základě smlouvy, kterou uzavřela s investorem stavby Statutárním městem Brnem, městskou částí Brno-střed.¹ Parcela č. 1149/3 má dnes přibližně obdélný půdorys o rozměrech 28,5 × 15,5 m. Kratší stranou je na západě vázána na východní linii Kopečné ulice. Delší osou se zařezává do svahu, který stoupá východním směrem k Petrovu. Z východní strany obchází parcelu ulice Studánka. Prostor parcely byl již před výstavbou bytového domu plochý a rovný. Výška stěny „seřízlého“ svahu při východní hranici parcely činila 3 m.

Archeologické situace byly na parcele tvořeny výhradně výplněmi výkopových aktivit a reliktů základových partií zděných konstrukcí. Zahloubeny byly do geologického podloží. V odtěžené části terénu

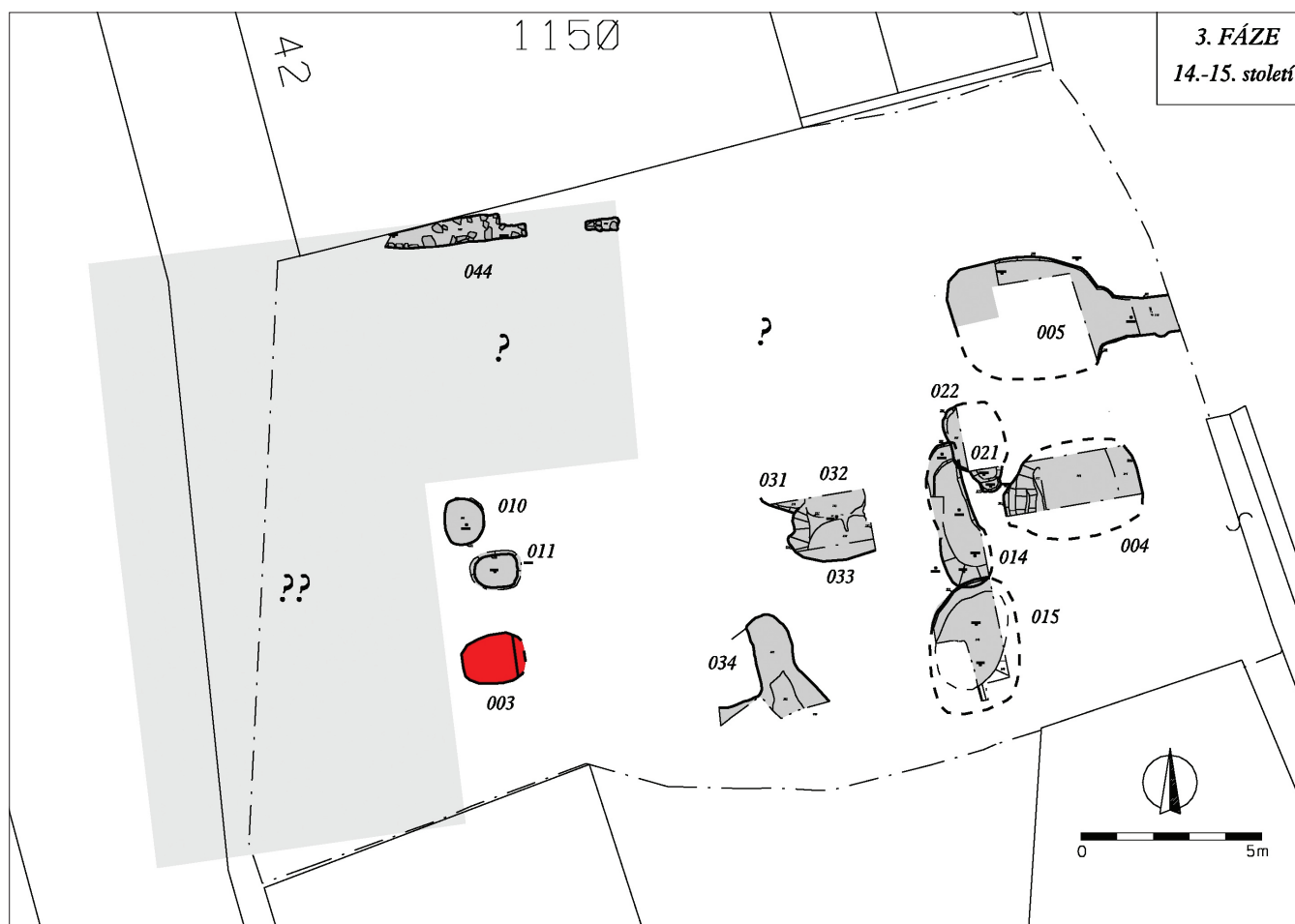
ho tvořily především sprašové hlíny. Na východním profilu v zářezu do svahu byly dokumentovány také bloky jílu (téglu) a štěrkové vrstvy. Skladba a podmínky uložení vrstev napovídaly o jejich možných posunech v důsledku pohybů na svažitém terénu.

Přítomné antropogenní situace byly výsledkem aktivit, které se na parcele odehrávaly od 13. do 20. století. Podařilo se je rozčlenit do šesti základních skupin (fází), které reprezentují stavební vývoj parcely v uvedeném období. Čtyři objekty bylo možné označit za pyrotechnologická zařízení. Dvě starší (s.s.j. 003 a 018)² souvisely se 3. fází stavebního vývoje, další dvě (s.s.j. 001 a 023) náležely k 5. stavební fázi.³ Třetí fázi stavebního vývoje se podařilo časově zařadit do období 14.–15. století (Obr. 2). V čele parcely při Kopečné ulici stál v té době dům. Jeho rozsah a půdorys však zůstal neznámý. Relikty pyrotechnologických objektů s.s.j. 003 a 018 se podařilo dokumentovat v přední části parcely (cca 9 m od někdejší uliční čáry).

¹ Jde o akci č. A37/2013 – nálezová zpráva Černá-Zůbek 2015.

² S.s.j. – svazek stratigrafických jednotek. Podle užití metodiky zahrnuje jeden svazek aktivity, které spolu souvisejí a často vytvářejí vyšší celek. Pro jednotlivé aktivity se užívá termín stratigrafická jednotka (zkratka s.j.).

³ Stavební vývoj parcely byl vyhodnocen ve statí Zůbek 2016.

Obr. 2: Rekonstrukce 3. fáze stavebního vývoje parcely. Pyrotechnologický objekt 003 vyznačen červeně. Rozsah zástavby neznámý (hypotetický odhad vyznačen světlou šedou barvou; není znám rozsah zástavby při ulici – dvojitý otazník, ani dvorního křídla – jednoduché otazníky). 044 – základové zdivo (kameny na hlínu) severní stěny zřejmě dřevohlíněné stavby; 004, 005, 021+022 – sklípky; 015, 034 – snad destrukce ražených sklepů/lochů; 014, 031-033 – jámy neznámé funkce; 010 a 011 – zásobnice

V těsném sousedství se nacházely ještě dvě drobnější zásobní jámy (s.s.j. 010 a 011). Nebylo možné prokázat, zda jmenované objekty byly součástí interiéru stavby, či se nacházely pouze v její blízkosti (pod jednodušším přístřeškem?). V zadní části parcely se podařilo identifikovat několik dalších objektů. Jejich stratigrafické vztahy se většinou nedaly určit, nemusely všechny existovat ve stejné době. Jednalo se o jámy neznámé funkce s.s.j. 012, 014, 031, 032 a 033. Dvě situace byly určeny jako do podloží vyhloubené sklípky, jeden poměrně malý (s.s.j. 021 + 022) a druhý větší s chodbou raženou do východního svahu na hranici parcely (s.s.j. 005). Ražbou do svahu vznikla i prostora sklepa s.s.j. 004. O destrukce ražených sklepů se zřejmě jednalo také v případě situací s.s.j. 015 a 034. Při budování jmenovaných objektů bylo zřejmě využíváno konfigurace přítomného svahu. Asi se jednalo o solitérní menší skladovací prostory, které se nemusely vázat na rozsáhlejší nadzemní stavbu. I když s nadzemní konstrukcí je u některých nutno počítat.

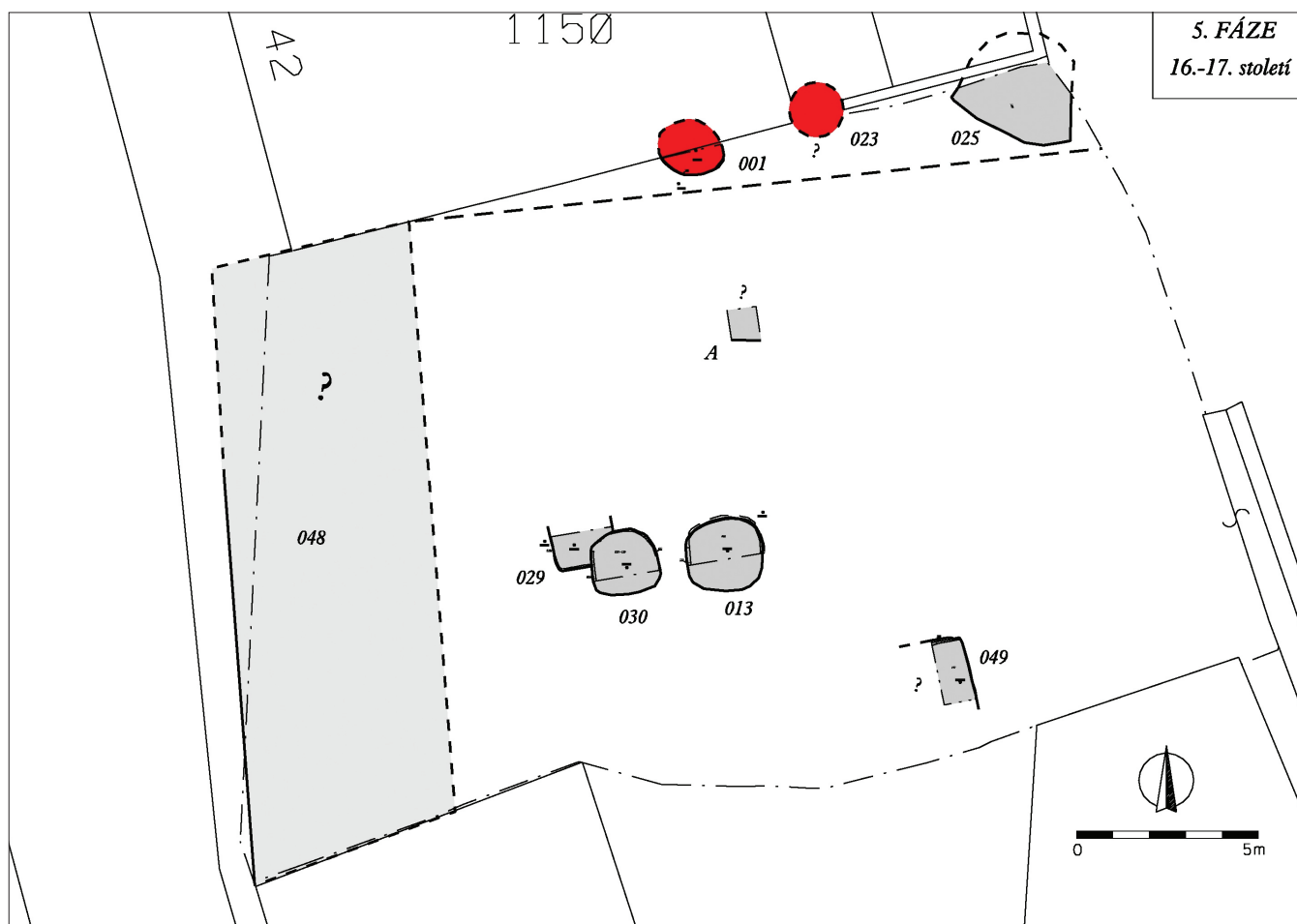
Pátá fáze stavebního vývoje parcely přináležela období 16.–17. století (Obr. 3). Dvě pyrotechnologická zařízení (s.s.j. 001 a 023), zařazená do této éry, byla dokumentována v severní části dnešní parcely (cca 12,5 a 16 m od někdejší uliční čáry). Archeologický výzkum však prokázal, že tehdy tato část přináležela sousední

parcele. Dnes na ní stojí dům Kopečná 42. Archeologicky nebyla nikdy zkoumána. Mimo jmenované pyrotechnologické objekty byla v zadní části této parcely zachycena situace, kterou lze interpretovat jako destrukci do podloží raženého sklepa (s.s.j. 025).

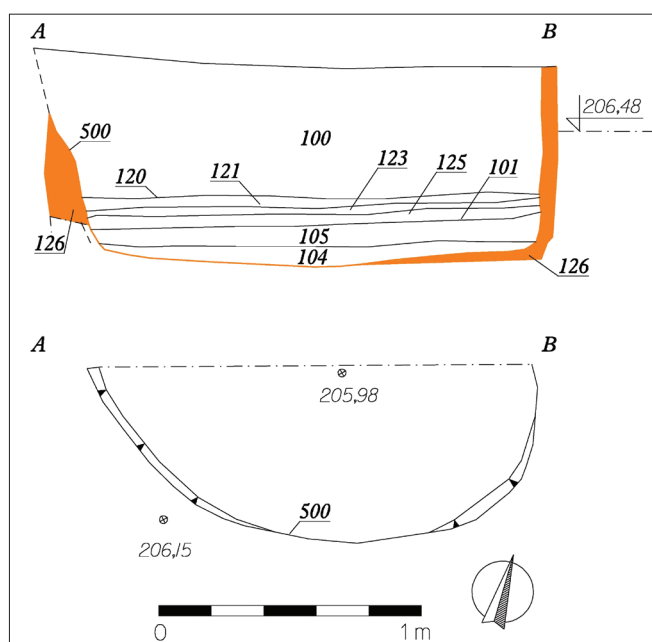
PYROTECHNOLOGICKÁ ZAŘÍZENÍ

Objekt s.s.j. 001

V případě objektu s.s.j. 001 se jednalo o poměrně zajímavou aktivitu (Obr. 4 a 5). Utvořena byla výkopem. Zachován byl ovšem pouze jeho segment. Je možné uvažovat o přibližně kruhovém půdorysu o průměru 1,6 m. Dno bylo ploché a rovné. Stěny byly víceméně svislé, východní partie dosahovala výšky 0,7 m. Horní část objektu byla zničena již v minulosti. Tato skutečnost znesnadňuje jednoznačnou odpověď na otázku, zda byl objekt vyhlouben „klasickým“ způsobem, nebo zda mohl být vkopán do svahu. Vzhledem k popsaným parametrům zachovaného reliktu se snad jako pravděpodobnější jeví první varianta. Dno a stěny výkopu byly silně propáleny do oranžově červené barvy. Na dně se nacházela popelovitá vrstvička o síle 6 cm. Následovalo souvrství o mocnosti 20 cm.

Obr. 3: Rekonstrukce 5. fáze stavebního vývoje parcely. Pyrotechnologické objekty 001 a 023 vyznačeny červeně. Rozsah zástavby neznámý (hypotetický odhad vyznačen světlou šedou barvou; zřejmě existoval dům při ulici – 048). 013, 030 a objekt A – odpadní jímky; 029 a 049 – jámy neznámé funkce; 025 – snad destrukce do podloží raženého sklepa. Otazníky značí neznámý půdorys

Obr. 4: Objekt s.s.j. 001 – řez a půdorys. 100 – zásyp, 101-105-120-121-123-125 – komunikační souvrství, 126 – propálení stěn a dna

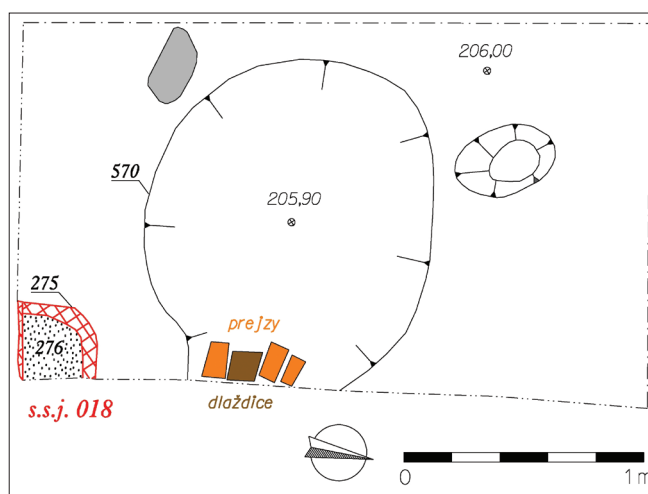
Sestávalo z osmi vrstviček. Střídaly se vrstvičky sprašové hlíny a hnědé hlíny. První z nich lze označit snad za sanitární (hygienické), druhé za komunikační nášlapě. Po skončení své funkce byl objekt zasypán. Výplň obsahovala zlomky kuchyňské keramiky ze 16. století. Přítomnost komunikačního souvrství zásadním způsobem promlouvá do interpretace objektu. V podstatě do jisté míry vylučuje jeho určení jako topeniště nějakého provozního zařízení. Je otázkou, zda by se mohlo jednat o zahloubený skladovací prostor s vypálenými stěnami a dnem. Síla jejich propálení pro tento účel se však zdá být veliká (mocnost se pohybovala od 6 do 11 cm). Za pozůstatek vypalování by snad mohla být považována ona popelovitá vrstvička na dně výkopu. Proč by však nebyla beze zbytku odstraněna? Aby bylo dno objektu „čisté“, bylo překryto vrstvičkou sprašové hlíny. Po „zašpinění“ dna objektu během pohybu v něm (ony vrstvičky hnědé hlíny), bylo toto vždy opět překryto sprašovou vrstvičkou. Nabízí se také hypotéza, že ke skladování popřípadě k jinému účelu mohl být druhotně využit prostor někdejší pece. K její původní funkci ovšem archeologický výzkum nepřinesl žádné konkrétní informace.

Obr. 5: Objekt s.s.j. 001 – pohled od jihu. Fotoarchiv Archaia Brno, o.p.s. – foto č. 18077-2013

Objekt s.s.j. 003

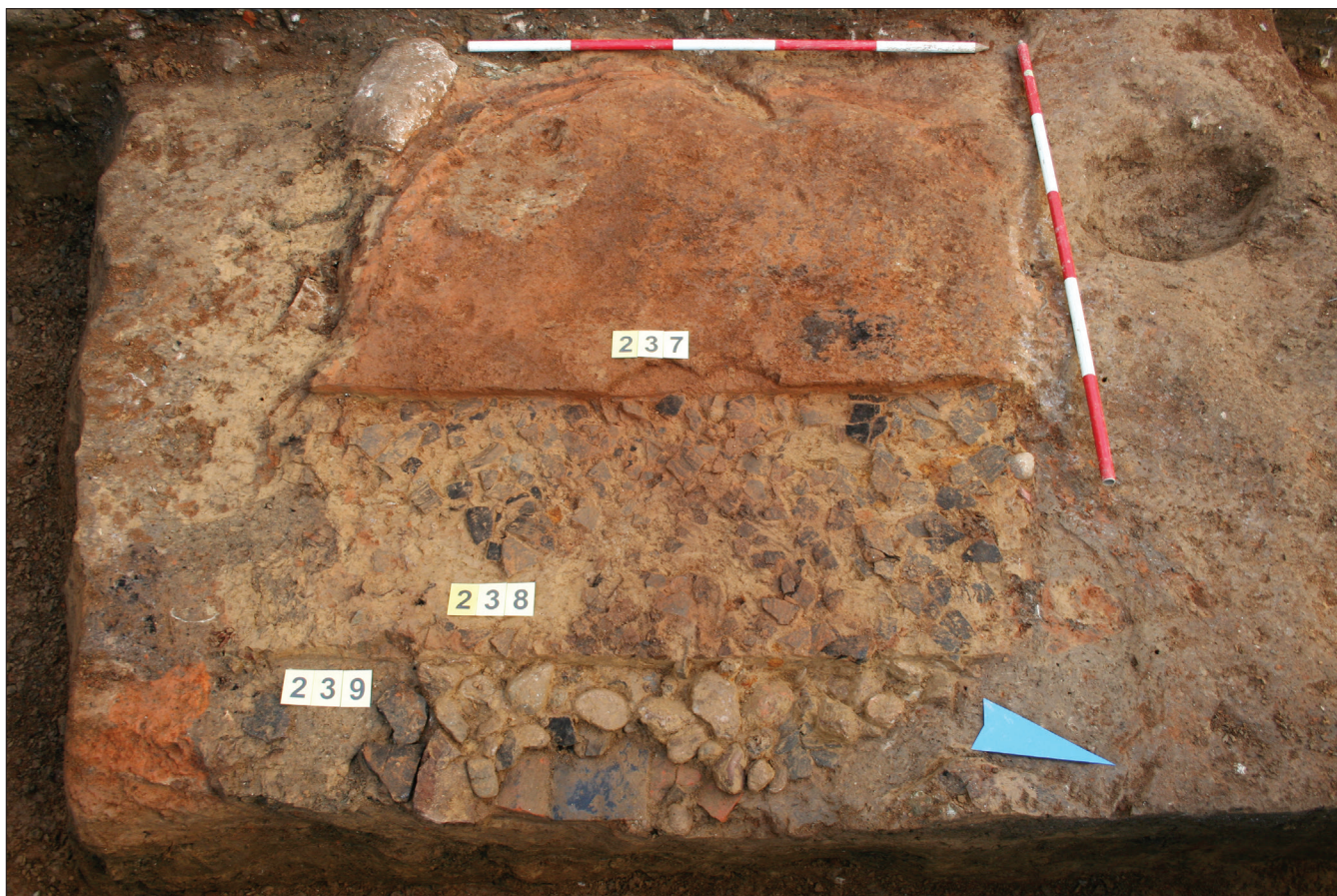
Z někdejšího pyrotechnologického zařízení bylo zachyceno pouze jeho dno (Obr. 6 až 9). Po případné navazující nadzemní konstrukci se nezachovaly žádné stopy. Povrch dna měl přibližně oválný půdorys o rozměrech $1,5 \times 1,2$ m. Konstrukce dna byla usazena do mělkého výkopu. Ten zčásti vznikl modelací v nanesené sprašové hlíně, která se podílela také na výstavbě otopného zařízení. Na dně výkopu byla uložena vrstva, jejíž dominantní složkou byly valouny (cca 55 %), dále železná struska (cca 30 %) a zlomky silnější tuhové keramiky (cca 15 %). Při východním okraji byla použita také dlaždice a tři velké zlomky prežů. Usazovány (pojeny) byly do zmíněné sprašové hlíny, která je také překryla. Následovala uloženina, která sestávala ze dvou vrstev zlomků keramických nádob. Překryty byly opět sprašovou hlínou, která byla propálena do červenooranžové barvy. Popsané souvrství dosahovalo síly okolo 10 cm. Získané fragmenty keramiky byly datovány do 14.–15. století.

Obr. 6: Objekt s.s.j. 003 (výkop s.j. 570) a 018 – půdorys

Obr. 7: Objekt s.s.j. 003 – propálený povrch dna. Pohled od východu. Fotoarchiv Archaia Brno, o.p.s. – foto č. 18844-2013

Obr. 8: Objekt s.s.j. 003 – konstrukční vrstvy dna; 237 – propálená vrstva sprašové hlíny, 238 – vrstva zlomků keramických nádob, 239 – vrstva valounů, železné strusky a zlomků tuhé keramiky. Pohled od východu. Fotoarchiv Archaia Brno, o.p.s. – foto č. 18844-2013

Obr. 9: Objekt s.s.j. 003 – konstrukční vrstvy dna z valounů, železné strusky a zlomků tuhé keramiky. Pohled od jihu.

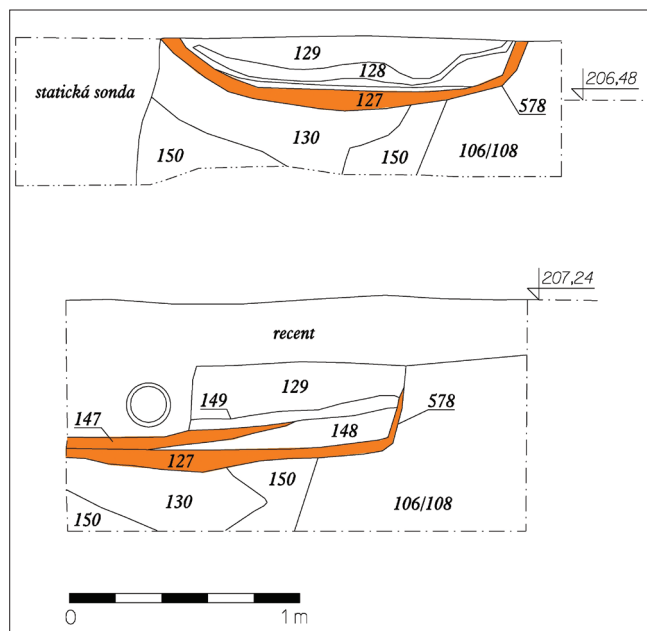
Fotoarchiv Archaia Brno, o.p.s. – foto č. 19136-2013

Objekt s.s.j. 018

Z objektu byl zachován pouze segment představovaný mělkým výkopem („prohlubní“), který byl vymodelován ve stejné sprašové hlíně jako dno objektu s.s.j. 003 (Obr. 6). Stěny i dno byly propáleny do červenooranžové barvy. Prohlubeň byla vyplněna popelem. Objekt se nacházel v těsné blízkosti jihovýchodního okraje otopného zařízení s.s.j. 003. Zřejmě spolu mohly souviset.

Objekt s.s.j. 023

Dokumentován byl pouze segment objektu (Obr. 10). Jeho přesný půdorys zůstal neznámý. Objekt byl tvořen výkopem, jehož dno a stěny byly vypáleny do červenooranžové barvy. Horní část výkopu byla zničena již v minulosti. Tato skutečnost znesnadňuje jednoznačnou odpověď na otázku, zda byl objekt vyhlouben „klasickým“ způsobem, nebo zda mohl být vkopán do přítomného svahu. Dno bylo ploché a rovné. Na základě získaných informací je možné uvažovat o jeho následném zvýšení prostřednictvím vrstvičky sprašové hlíny o 8 až 12 cm. Její povrch byl rovněž propálen. Propálení však již nebylo tak výrazné. Objekt byl v dolní části vyplněn uloženinami charakteru přemístěného podloží, následovala zásypová vrstva. Z výplně nebyl získán žádný datační materiál. V zásypu inženýrské sítě, která je narušila, se nacházely novověké keramické zlomky. V případě popsaného objektu lze uvažovat o peci, která byla vhloubena do svahu. Její půdorys v úrovni dna lze odhadovat na kruhový o průměru nejméně 1,4 m. Zřejmě by se mohlo jednat o zástupce kategorie potravinářských pecí, označovaných též jako „chlebové“.

Obr. 9: Objekt s.s.j. 023 – řezy. 106/108-130-150 – geologické podloží, 127 a 147 – propálená úroveň dna, 128 a 149 – vrstvy sprašové hlíny, 129 – zásyp, 148 – vrstva sprašové hlíny zvyšující úroveň dna

ZÁVĚR

Archeologický výzkum dokumentoval na poměrně malém prostoru parcely č. 1149/3 čtyři objekty, které můžeme spojit s pyrotechnologickými procesy. Dva starší lze datovat do 14.–15. století (s.s.j. 003 a 018), další dva je možné s jistotou mírou tolerance zařadit do 16. století (s.s.j. 001 a 023). Výhrady se týkají objektu s.s.j. 023, který nebyl v podstatě přesně datován a mohl by pocházet ze staršího období. Díky získaným informacím víme, že objekty s.s.j. 001 a 023 se původně nacházely na sousední parcele, část jejíhož pozemku s relikty zmíněných objektů byla později začleněna do půdorysu dnešní parcely č. 1149/3. Na parcelách měla podle středověkých písemných pramenů sídlit chudá část obyvatel někdejšího předměstí. Objekty sloužily jejich potřebám a jsou výsledkem aktivit, které obyvatelé parcel provozovali. Jejich rozmanitost se odráží v odlišnosti jednotlivých objektů. Ta je jasně dána už jejich podobou a charakterem.

Dva nejstarší objekty spolu zřejmě souvisely. Je možné, že byly součástí vybavení domu, který stával v čele parcely při uliční línii. Jednoznačně potvrdit to však nelze. Rozhodně se nacházely v jeho těsné blízkosti, snad pod přístřeškem, který mohl na dům konstrukčně navazovat. Jen stěží si lze představit, že by zařízení mohla fungovat a přečkat po delší dobu nepřízeň počasí bez náležitého zastřešení. Pečlivé provedení vypovídalo proti možnosti pouze jednorázového využití. Objekty byly vybudovány na povrchu pochozí úrovně. Je otázkou, zda mohly souviset s potřebou temperování obytné části stavby, popřípadě kuchyňským provozem, anebo je možné je spojit s nějakou řemeslnou činností, která byla vysunuta mimo obytnou část stavby. Pro situaci s.s.j. 003 při jejich rozměrech a charakteru hledáme v brněnských podmínkách marně přesnou analogii. Co se týče velikosti, je objekt takřka shodný pouze s reliktem pyrotechnologického zařízení s.s.j. 017, který byl dokumentován na parcele č. 381 domu Biskupská 7 (Merta – Peška – Žůbek 2016). Provedení tohoto zařízení však nevykazovalo takovou míru pečlivosti, jaká byla jasně rozeznatelná u s.s.j. 003. Tato skutečnost ovšem nevylučuje stejnou funkci objektů. Bohužel ani výzkum na parcele domu Biskupská 7 nepřinesl k přesné interpretaci bližší informace. Objekt byl umístěn v zázemí městiště a zřejmě nebyl součástí žádné výraznější stavby. Byl jednou ze stratigraficky nejstarších aktivit ve zkoumané části dvorní partie parcely. Datovat ho lze do 13. století. Zda mohl být doplněn obdobným zařízením, jako byl na Kopečné ulici objekt s.s.j. 003 doplněn objektem s.s.j. 018, není možno jednoznačně odpovědět, protože situace nebyla zachována celá a narušily ji mladší aktivity. V případě objektů z Kopečné ulice se lákavým způsobem nabízí hypotéza, že zde máme zachycen případ tzv. dvojtopenišťového systému, tj. uzavřené pece doplněné otevřeným ohništěm (k tématu např. Skružný 1980, 222–226).

Jeden z mladších objektů zkoumaných na parcele č. 1149/3 představuje poměrně rozšířený druh pyrotechnologického zařízení, který byl dokumentován již na několika místech brněnského prostředí (nejbližší případ na parcele domu Kopečná 33 – Dejmal – Zbránek 2013), ale také na dalších lokalitách. Vyskytuje se ve vesnickém i městském prostředí. Jedná se o do podloží vkopanou pec. Tento druh je většinou spojován s potravinářským provozem (tzv. chlebové pece – viz např. Dejmal – Peška 2010; Egyházy-Jurovská 1985; Habovštiak 1985, 100–103; Procházka 2001). Pec z Kopečné ulice byla umístěna v zadní části parcely. Zde bylo k jejímu vybudování využito příhodných podmínek, konkrétně přítomnosti hrany svahu, který v těchto místech

zřejmě vymezoval hranici parcely. Umístění potravinářských provozů v zázemí parcel je doloženo i na dalších lokalitách (např. Brno-Královo Pole – Žůbek 2007; Soběslav – Krajč – Skružný 1988).

Zcela výjimečný charakter měla situace s.s.j. 001. Podobný případ nebyl dosud v Brně dokumentován. Nemuselo se jednat o otopné zařízení. V prostoru případného topeniště totiž bylo registrováno komunikační souvrství. Je otázkou, zda by se mohlo jednat o zahlobený skladovací prostor s vypálenými stěnami a dnem, popřípadě k tomuto či jinému účelu druhotně využitý prostor někdejší pece. K její původní funkci ovšem archeologický výzkum nepřinesl žádné konkrétní informace.

LITERATURA A PRAMENY

Černá, L. – Žůbek, A. 2015: Nálezová zpráva o provedení záchranného archeologického výzkumu při stavbě „Bytový dům Kopečná-Studánka“ k.ú. Staré Brno, p.č. 1149/3. Nálezová zpráva č. 16/14 uložená v archivu společnosti Archaia Brno, o.p.s.

Dejmal, M. – Peška, M. 2010: Nález dvou potravinářských pecí z 12. století z ulice Bašty v Brně, *Archeologia technica* 21, 113–122.

Dejmal, M. – Zbránek, H. 2013: Nález potravinářské pece z přelomu 12. a 13. století z Kopečné ulice v Brně, *Archeologia technica* 24, 14–16.

Egyházy-Jurovská, B. 1985: Středověké pece na pečení chleba ve Veľkom Grobe (okr. Galanta), *Archaeologia historica* 10, 209–220.

Flodrová, M. 1997: Brněnské ulice a vývoj jejich názvů od 13. století po dnešek. Brno.

Habovštiak, A. 1985: Středověká dedina na Slovensku. Bratislava.

Jan, L. (red.) 2013: Dějiny Brna 2. Středověké město. Brno.

Krajč, R. – Skružný, L. 1988: Výzkum středověké pekárny v Soběslavi, okr. Tábor, *Archaeologia historica* 13, 117–131.

Merta, D. – Peška, M. – Žůbek, A. 2016: Středověká pyrotechnologická zařízení z parcely domu Biskupská 7 v Brně, *Archeologia technica* 27, 41–47.

Procházka, R. 2001: Chlebové pece předlokačního a lokačního Brna, *Archaeologia historica* 26, 207–219.

Skružný, L. 1980: Několik poznámek k otázce vývoje a funkce pece ve slovanských, středověkých a novověkých objektech i mimo ně, *Archaeologia historica* 5, 221–242.

Vičar, O. 1966: Místopis Brna ve 14. století (Předměstí), Brno v minulosti a dnes 8, 226–273.

Žůbek, A., 2007: Novověká pec z Mojmírova náměstí 15a v Brně, *Archeologia technica* 18, 64–65.

Žůbek, A., 2016: Vývoj historické zástavby parcely č. 1149/3 při Kopečné ulici v Brně, *Archaeologia historica* 41/2, 345–362.